

بازتاب منازعه گفتمانی در سه گانه سیمین دانشور

از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

* مرتضی حافظی / مهدی نجف زاده**

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۹/۰۸

تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۱۱/۱۰

چکیده:

این مقاله با به کارگیری روش‌شناسی نو تاریخ‌گرایی و نظریه جامعه‌شناسی ادبیات، به نقد و تحلیل رمان‌های سه‌گانه سیمین دانشور (سوشون، جزیره سرگردانی و ساربان سرگردان) در سه مقوله پیرنگ (تداوم شخصیت‌ها از سوشون تا ساربان سرگردان)، بررسی بافتارهای سیاسی-اجتماعی جامعه ایرانی و بازتاب منازعه گفتمانی، از خلال این رمان‌ها می‌پردازد. در این مقاله بر پایه تاریخ‌گرایی جدید در تحلیل متون سه‌گانه هم به «تاریخ‌مندی متن» و هم به «متن‌مندی تاریخ» توجه شده است. نو تاریخ‌باوری روابط مربوط به قدرت را به‌عنوان مهم‌ترین موقعیت برای هر متنی قلمداد می‌کند و به این متون به‌عنوان فضایی برای نمایش روابط مربوط به قدرت و تعامل گفتمان‌های مختلف می‌نگرد. یافته‌های این پژوهش، حکایت از آن دارد که «ایده به خود آمدن و صراحت با تکیه بر کهن‌الگوهای اساطیری و مذهبی» و «خطابه اعتراض علیه ابژه قدرت و ابژه بیگانه» را در سوشون پیش از انقلاب و «بازخوانی گذشته، با تأکید بر سوژه فردیت» و «استعاره‌های پساانقلابی» و «هروله میان اسلام و مارکسیسم» را در جزیره سرگردان و ساربان سرگردان می‌توان به‌وضوح دید. امن‌ترین گذرگاه برای درک آگاهی‌های مردم یک جامعه و تغییرات بنیادین، موشکافی در متون ادبی آنان است. در تحلیل نهایی، مشخص می‌شود که عناصر گفتمانی در رمان‌های سه‌گانه دانشور از ساحت «جامعه» به «فرد» دست بالا را گرفته است. واژگان کلیدی: نو تاریخ‌گرایی، ادبیات، منازعه گفتمانی، انقلاب، دانشور

* دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، (نویسنده مسئول)، hafezi.b.m@gmail.com

** دانشیار علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، m.najafzadeh@um.ac.ir

مقدمه

جامعه‌شناسی ادبیات، شاخه‌ای از علوم اجتماعی است. این شاخه نوپا در قرن بیستم با نام نویسندگانی چون لوکاج، گلدمن، تئودور ادرنو، اریش کوهلر و باختین گره‌خورده و پیوندهای خود با فلسفه و فرهنگ و هنر را تحکیم بخشیده است. در نظریه جامعه‌شناسی ادبی، رابطه میان ساختار اجتماعی و ساختار ادبی رابطه‌ای متناظر، نظامند و تعریف‌شده است. دو رویکرد جامعه‌شناسانه به ادبیات وجود دارد: رویکرد اول «جامعه‌شناسی ادبیات» که به مقوله ادبیات به‌عنوان فرایندی عمدتاً اقتصادی می‌نگرد و در آن به بررسی تولید، توزیع و مصرف آثار می‌پردازد. رویکردهای مارکستی به‌ویژه «تری اگیلتون» و «اسکارپیت» را می‌توان از شاخص‌ترین نمونه این رویکرد به حساب آورد (گلدمن، ۱۳۷۱: ۳۱-۱۱۷) رویکرد دوم «جامعه‌شناسی ادبی» است که لوکاج و لوسین گلدمن را می‌توان از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان آن به حساب آورد. «جامعه‌شناسی ادبی» روشی است که مربوط به علم ادبیات است که به علم تاریخی - جامعه‌شناختی ادبیات تعریف می‌شود (تادیه، ۱۳۷۷: ۲۳۶).

روشی که گلدمن در جامعه‌شناسی ادبیات پایه گذاشت، چارچوب مفهومی ساختارگرایی تکوینی نام دارد. بنیاد فرضیه این روش این است که هر رفتار انسانی کوششی است برای دادن پاسخ بامعنی به وضعیتی معین. مفهوم اساسی در ساخت‌گرایی تکوینی گلدمن «جهان‌بینی» است. جهان‌بینی مجموعه آرزوها، احساس‌ها و اندیشه‌هایی است که اعضای گروه یا بیشتر افراد یک طبقه را در برمی‌گیرد. یکپارچگی هر اثر بستگی به این جهان‌بینی دارد. چون نویسنده کسی است که می‌تواند با حداکثر آگاهی

ممکن خود را از خواسته‌ها و اندیشه‌های گروهی که در آن زندگی می‌کند، به جهان‌بینی خود انسجام بدهد. بنابراین بین کلیت اثر و کلیت اوضاع اجتماعی دوره‌ای که اثر در آن تکوین یافته است، هم ارزی کامل برقرار است (گلدمن، ۱۳۶۹: ۱۱). در حقیقت، بر اساس رویکردهای جامعه‌شناسانه به ادبیات، هر اثر ادبی از جامعه و تحولات آن تأثیر می‌پذیرد و بر جامعه نیز تأثیر می‌گذارد؛ بنابراین، می‌توان از تعامل ادبیات و جامعه سخن گفت (عسگری حسنلو، ۱۳۸۷: ۴۴).

بر مبنای رویکرد نو تاریخ‌گرایی، ادبیات و تاریخ در درون ساختارهای اجتماعی شکل می‌گیرند و فرهنگ هر ملت مجموعه‌ای از متون است. متن ادبی به‌مثابه بازنمایی خاصی است که در درون فرهنگی نامتجانس و دگرساز شکل گرفته است (نوذری، ۱۳۷۹: ۵۰۸). از میان متون ادبی رمان بیشترین آمیختگی را با ابعاد سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دارد؛ زیرا رمان رابطه‌ای دوسویه با بافت اجتماعی برقرار می‌کند. از یک‌سو هر رمانی حتی در شکل بیانی سورئالیستی آن در بافت اجتماعی خاص خود شکل می‌گیرد، بنابراین، حاوی بخش عمده‌ای از هنجارهای فرهنگی و اجتماعی جامعه زمان خود است. از سوی دیگر بیش از هر شکل هنری دیگری، بازتاب‌دهنده منازعات و کشمکش‌های اجتماعی است. (برندست، ۲۰۰۲: ۱۶۴). از این منظر رمان بیشتر از هر اثر ادبی دیگر، تحت تأثیر شرایط و اوضاع جامعه قرار دارد و بهتر از دیگر آثار ادبی می‌تواند ساختار اجتماعی را در خود بازتاب دهد؛ و همچنین وسیله بسیار مناسبی جهت رهیافت به بعد درونی زندگی اجتماعی است، زیرا نقش ویژه آن کشف و تصویر لحظه‌های تعیین‌کننده‌ای است که فرد و جامعه، آرزوهای درونی و قیود خارجی، باهم برخورد پیدا می‌کنند. رمان، جامعه را با تمام پیچیدگی‌ها و ویژگی‌هایش به تصویر می‌کشد.

یاست پژوهی
بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سیمین دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

۱۱ در این پژوهش رمان‌های سه‌گانه سیمین دانشور با رویکرد تاریخ‌گرایی جدید و نظریه جامعه‌شناسی ادبیات مورد بررسی قرار گرفته است. کشف ساختار درونی، تاریخی

و سیاسی و ساخت اجتماعی و فرهنگی سه‌گانه دانشور و تطبیق آن با ساختار جامعه بیرون و همچنین نشان دادن تعامل متن ادبی با جامعه و چگونگی تأثیرپذیری و تأثیرگذاری این دو بر یکدیگر، هدف مقاله حاضر است. یافته‌های این پژوهش در سه محور پیرنگ رمان‌ها، بافتار سیاسی و ساختار درونی اجتماعی و همچنین منازعات گفتمانی در تاریخ تحولات سیاسی اجتماعی معاصر ایران دسته‌بندی شده است.

با توجه به مطالب گفته‌شده، می‌توان متون ادبی و رمان‌های دوره خاص تاریخی را مانند منبعی برای آگاهی از واکنش برخی از گروه‌های اجتماعی در قبال منازعات حاکم بر جامعه قلمداد کرد. بنا بر فرضیه این پژوهش گزاره‌های «ایده به خود آمدن و صراحت، با تکیه بر کهن‌الگوهای اساطیری و مذهبی» و «خطابه اعتراض علیه ابژه قدرت و ابژه بیگانه» در رمان سووشون و «بازخوانی گذشته، تنهایی و سرگردانی» و «روایت‌های فردیت» در جزیره سرگردانی و ساریان سرگردان نمود بارزی یافته است.

۱. چارچوب نظری پژوهش

این مقاله از نظریه نو تاریخ‌باوری سود جسته است. اصطلاح تاریخ‌گرایی نوین اولین بار در سال ۱۹۲۷ توسط وسل موریس بکار گرفته شد، اما معروف‌ترین مورد آن استفان گرین بلات است. نو تاریخ‌گرایی نظریه‌ها را زمانی - مکانی می‌بیند و در صدد است آثار فرهنگی و ادبی را به مدد روش‌های جدید جستجو کند؛ و این مفروضه را می‌پذیرد که این‌گونه آثار محصول زمانه خود هستند (حقیقت، ۱۳۹۴: ۳۳۱). تاریخ‌گرایان نو تحت تأثیر نظریه‌های فوکو درباره تاریخ، به مسئله قدرت و روش‌هایی که در آن قدرت به‌وسیله ابزارها و نهادهایی غیررسمی حفظ می‌شود، توجه می‌کنند. هسته اصلی تاریخ‌گرایان نوین، اعتقاد به تاریخ به‌مثابه امری غیر منجمد، تمام نشده و غیر یکسان برای افراد مختلف و مناقشه‌پذیر است. از نظر تاریخ‌گرایان نوین هیچ تاریخی یگانه نیست. بلکه بر اساس گفتمانی که به‌طور ناخودآگاه در تبیین متن تأثیر می‌گذارد،

متفاوت می‌شود. تاریخ فرزند روایت است (دهکردی، ۱۳۹۱: ۱۹۷).

از این جهت «نو تاریخ‌باوری بستر مستحکم ادبیات و نقد ساختاری آن را تحلیل می‌کند. نو تاریخ‌باوری بر آن است تا پرسش‌هایی را در باب مفروضات روش‌شناختی خود و سایر دیدگاه‌ها مطرح کند» (مکاریک، ۱۳۸۴: ۴۴۱). تاریخ‌گرایان نو نه تنها متن ادبی را در ساختار قدرت قرار می‌دهند بلکه آن را به‌طور جدی در حال کشمکش با دیگر شکل‌های قدرت اجتماعی، سیاسی و غیره در نظر می‌گیرند.

یکی از معروف‌ترین نظریه‌پردازان این حوزه استفان گرین بلات است. به گفته گرین بلات تاریخ‌گرایی نو، اثر ادبی را محصول مجموعه‌ای از تدابیر، مذاکره میان یک آفریننده اثر با طیفی از آفریده‌ها می‌داند که مجهز به مجموعه‌ای از سنت‌ها، سازمان‌ها و عدالت اجتماعی هستند که به‌طور منظمی مشترک و غیرمشترک (پیچیده) هستند. در این دیدگاه، نقد ادبی از یک تئوری تقلیدی هنر به سمت یک مدل تفسیری می‌رود تا به‌طور مناسب و مؤثرتری آمدوشد آشفته‌کننده و ناآرام مطالب و گفتمان‌ها را توجیه کند. در اصل تاریخ‌گرایی نو، مرکز ثقل زیباشناختی مدرن را تشکیل می‌دهد (گرین بلات، ۱۹۸۹: ۱۲).

از نظر گرین بلات متون ادبی ابزار قدرت هستند. این متون سرشار از گفتمان‌هایی هستند که در عرصه اجتماعی بر سر کسب قدرت و اقتدار به نزاع برخاسته‌اند (نجف زاده، ۱۳۹۲: ۱۴۳). همین امر، آن‌ها را ابزار مفیدی برای مطالعه جامعه تبدیل می‌کند، چراکه آن‌ها حاوی همان قابلیت برای اعمال قدرت و ابزار مقاومت و نمایش گرایش‌های معاصر برای ابراز مقاومت در برابر قدرت هستند.

۲. پیشینه تحقیق

تاکنون تحقیقات متعددی درباره سه‌گانه دانشور انجام شده است که می‌توان آن‌ها را در پنج دسته تقسیم‌بندی کرد: عمده این آثار را می‌توان در زمره تحلیل‌های جامعه‌شناختی،

یاست پژوهی

بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سیمین دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

زیبایی‌شناختی، ساختاری، تاریخ‌مندی و تحلیل گفتمانی دسته‌بندی کرد. در زیر به چند نمونه از برجسته‌ترین آثار این حوزه‌ها اشاره شده است.

۱- درنگی بر سرگردانی‌های شهرزاد پسامدان: جواد اسحاقیان (اسحاقیان، ۱۳۸۵: ۱۶)
نگاه جامعه‌شناختی به جزیره سرگردانی دارد و بینش و کنش طبقات اجتماعی در سووشون را بررسی کرده است. نویسنده به نقد ذهنیت مؤلف در پهنه‌هایی پرداخته که نگاه تک‌بعدی و یک‌سویه دیگران را نداشته باشد و با الهام از حافظه تاریخی پیش از انقلاب و با استناد به نقد ادبی جدید، سیمای جامع‌تری از رمان‌های دانشور ترسیم می‌کند.

یادنامه سیمین دانشور (دهباشی: ۱۳۸۳) مجموعه مقالاتی درباره زندگی سیمین دانشور و نگاه زیبایی‌شناختی به آثار وی است. در این مجموعه، نقدها و بررسی‌ها عمدتاً درباره سووشون، قصه‌ها و داستان‌های بلند سیمین و آخرین رمان وی جزیره سرگردانی است.

هوشنگ گلشیری در کتاب *جدال نقش و نقاشی در آثار دانشور* «فصل سوم این کتاب» به رمان سووشون پرداخته است. در این اثر رمان سووشون از نظر تقابل‌های بین زن و مرد، برون و درون، واقعیت و آرزو کاویده شده است. بیشتر، حالت روایت گونه از رویارویی شخصیت‌ها و موقعیت‌مند بودن شخصیت‌های گفتگو را مدنظر دارد. به‌عنوان مثال نقش زری در رمان با احتساب موقعیت‌مندی زمانی و مکانی تغییر می‌کند. در آغاز زری به‌عنوان زنی است که نقش منفعل داشته ولی در پایان این نقش دگرگون‌شده و تغییر می‌کند (گلشیری: ۱۳۷۶، ۱۳۸-۱۴۶).

مقاله *سووشون روایت نمادین تاریخ ایران* از دیگر آثاری است که از منظر نقد ادبی به آثار دانشور پرداخته است. نویسنده به بررسی نمادهایی که به‌گونه‌ای با تاریخ و اساطیر خویشاوندند، می‌پردازد. نمادهایی که حول محور سیاوش و مراسم سووشون فراهم آمده‌اند و به‌گونه‌ای با این مراسم در پیوستند (سرمشقی: ۱۳۸۳، ۲۸) این مقاله نگاه

اساطیری به سووشون دارد و از کهن‌الگوی حماسه کمک گرفته تا به حضور بیگانگان و حیات سیاسی ایرانیان بپردازد.

برخی دیگر از منتقدان ادبی تلاش کرده‌اند از طریق نگاه تحلیل گفتمانی، گفتمان‌های اجتماعی جامعه ایران را واکاوی کنند. از آن جمله می‌توان به «تحلیل گفتمان غالب در رمان سووشون» و «تحلیل گفتمان جزیره سرگردانی و پیوند معنایی آن با دیگر رمان‌های دانشور» (قبادی و دیگران: ۱۳۹۰) اشاره کرد. نویسنده در این پژوهش با جمع استناد و تخیل، واقعیت تاریخی و اجتماعی جوانان و مبارزان دهه پنجاه شمسی را به هنگام چیرگی استعمار انگلیس و آمریکا نشان داده است. نویسنده هرکدام از شخصیت‌ها را نمونه‌ای از یک تیپ و طبقه اجتماعی قرار داده است.

با تأکید و بهره‌گیری از یافته‌های پیشین، پژوهش حاضر به بازخوانی حوادث از رهگذر نو تاریخ‌گرایی می‌پردازد. بر اساس نو تاریخ‌گرایی مقاله حاضر سه عنصر «نویسنده»، «نهادهای اجتماعی» و «پیشینه تاریخی» را احصاء کرده و در درکی دیالکتیکی و به‌طور همزمان، آن را مورد مطالعه قرار داده است.

۳. بحث و بررسی

رمان «روایت منتور خلاقه‌ای است که معمولاً طولانی و پیچیده است و با تجربه انسانی همراه با تخیل سروکار دارد و از طریق توالی حوادث بیان می‌شود و در آن گروهی از شخصیت‌ها در صحنه مشخصی دست دارند» (میر صادقی و میمنت، ۱۳۷۷: ۱۱۸). رمان بازتاب طبیعت زندگی انسانی و تصویر و نمایشی از مفاهیم اخلاقی و اجتماعی است. رمان به‌عنوان پدیده‌ای مدرن ویژگی‌های خاصی مانند غربیه بودن آن در جرگه دیگر آثار ادبی، عدم همسویی جامعه و فرهنگ مجاز و نیز برقراری روابط پیچیده با مخاطبان، دارد که آن را از دیگر ژانرها جدا ساخته و واجد موقعیتی ویژه می‌گرداند. ورود این ژانر ادبی به ایران همزمان است با آغاز سلطنت رضاشاه و درگیری

نویسندگان با شرایط روز، از این رو، متون ادبی یکی از منابع ارزشمند برای فهم چگونگی شکل‌گیری مناسبات قدرت در آن اوضاع اجتماعی، تلقی می‌شوند، زیرا رمان‌ها زاینده ذهن نویسندگان هستند یا در جهت سیاست‌های درست یا خلاف جهت آن فکر می‌کنند. این ویژگی‌ها موجب می‌شود که رمان‌ها در روایت‌های خویش واقعیت‌ها را به گونه‌ای خاص بازنمایی کنند (طالبی، ابوطالب و مریم‌ناظمی، ۱۳۹۰: ۱۳۵). در این نوشتار سه عنصر پیرنگ، بررسی بافتارهای سیاسی-اجتماعی جامعه ایرانی و بازتاب منازعه گفتمانی، از خلال سه‌گانه دانشور مورد بررسی قرار گرفته است. این عناصر با توجه به هدف این نوشتار گزینش شده است تا بتوان بر اساس آن تغییرات اجتماعی را در متون ادبی نشانه گذاری کرد.

۳-۱. پیرنگ: تداوم شخصیت‌ها از سووشون تا ساربان سرگردان

طرح یا پیرنگ «ترکیبی از رشته حوادث یا رویدادهای علی و معلولی است» (پراین، ۱۳۶۶: ۲۴). مجموعه حوادث و رویدادهای بهم‌پیوسته و سلسله‌واری است که بانظم خاص و برای رسیدن به نتیجه خاص اسکلت داستان را به وجود می‌آورد. پیرنگ با توالی وقایع ارتباط دارد که تلویحاً یا آشکاراً بر مبنای ترتیب زمانی تنظیم شده‌اند یا علاوه بر پیوستگی زمان، رابطه علت معلولی نیز در این توالی نقش دارد (اکرمی و پاشایی، ۱۳۹۲: ۵).

یکی از عناصر اصلی پیرنگ، وجود رابطه علت معلولی در داستان است که حوادث داستان به وسیله آن مانند زنجیره‌ای بهم‌پیوسته‌اند. طرح رمان سووشون نیز از این دسته است. با نگاه کلی به چارچوب داستان مشخص می‌شود که استعمار خارجی و استبداد داخلی علت العمل همه حوادث است. سیطره انگلیس (ابژه بیگانه) موجب تحکیم سلطه حکومت (ابژه قدرت) شده است و به تبع آن نابسامانی اوضاع سیاسی و اجتماعی، اقتصادی از قبیل فقر، ظلم، ستم،... گردیده است. این عوامل باعث به ستوه آمدن مردم و در نتیجه مخالفت با دستگاه حاکمه و استعمار می‌شود.

سووشون تصویری از زندگی و رفتارهای واقعی روزگاری است که در آن تألیف شده است. رمانی تاریخی-حماسی است که به بازسازی خاطرات حضور متفکین (انگلیسی‌ها) در زمان اشغال ایران می‌پردازد. زمان داستان جنگ جهان دوم و مکان داستان شهر شیراز، حول زندگی یک خانواده منتفذ شیرازی و واکنش اعضای آن به نیروهای اشغالگر است که متفکین به بهانه ارسال کمک نظامی به شوروی متفق، ایران را اشغال کرده‌اند. حوادث دهه ۱۳۲۰ در قالب داستانی-تاریخی بازنمایی شده است و دانشور با الهام از حماسه‌های کهن (سوغ سیاووش، واقعه کربلا) حضور بیگانگان و استعمارگران در ایران را روایت می‌کند.

یاست پژوهی

نیروها و شخصیت‌هایی که با یکدیگر به منازعه و کشمکش پرداخته‌اند در این رمان بارزتر از بقیه مسائل از قبیل گره‌افکنی، تعلیق و گره‌گشایی خودنمایی می‌کنند. در سووشون همه‌چیز رنگ حماسی به خود گرفته و یوسف به مبارزه با انگلیسی‌ها و حاکم می‌پردازد تا قهرمان را دوباره به این شهر همچون گورستان برگرداند و حماسه را تداوم ببخشد. بیگانه و حاکم در ذهن یوسف و زری هم‌ارز یکدیگرند (ادیب زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۷). «با حاکم که نمی‌شود، با سر جنت زینگر هم که نمی‌شود. هر دوشان برادرخوانده همدیگرند. شهر شده محلهٔ مردستان.» (سووشون، ۶۳).

یوسف در مخالفت با حکومت (ابژه قدرت) و انگلیس (ابژه بیگانه) مبارزه‌ای را آغاز می‌کند و سرانجام به مرگ وی منجر می‌شود. شخصیت یوسف در رمان نمادی از یک مبارز مردم‌گرا و ضد حکومت و ضد بیگانه است و کشته شدن او نیز در داستان، به شهید شدن تعبیر می‌شود «درگذشت؟ بنویس شهادت؟» یوسف از یک‌سو تداعی‌گر سیاوش است و از سوی دیگر مظلومیت امام حسین را تداعی می‌کند (ادیب زاده؛ ۱۳۹۱،

۱۵۵-۱۵۶). کشمکش یوسف با بیگانگان که زری اصلاً دوست ندارد این ناامنی بیرونی

به داخل خانه کشیده شود «زری گریه‌کنان گفت: هر کاری می‌خواهند بکنند اما جنگ را به خانه من نیاورند» (سووشون، ۱۸). اوج کشمکش در رمان زمانی است که دو خان

قشقایی ملک رستم و ملک سهراب که توسط بیگانگان اغوا شده‌اند برای خرید آذوقه می‌آیند که با مقاومت یوسف مواجه می‌شوند.

مرگ مشکوک یوسف و آشفستگی و پریشانی زری ماجرای معماگونه و مجهول رمان است که حالتی از تعلیق یا هول و ولا را روایت می‌کند. رفتن یوسف به ده باعث نگرانی زری می‌شود. زری هر شب کابوس می‌بیند و یوسف تجلی سیاوش را برایش دارد که بعد اسطوره‌ای داستان گره آن است. پس از مدتی جنازه خونین یوسف را که با تیر قاتل نامعلوم کشته شده است به خانه می‌آورند. مرگ یوسف زری را دچار آشفستگی و پریشان حالی می‌کند به گونه‌ای که همه فکر می‌کنند زری دیوانه شده است. زری در حالت خواب و بیداری گذشته، حال و آینده خود را پیش چشم می‌آورد.

خودآگاهی که زری در پایان رمان سووشون به آن می‌رسد گره‌گشای رمان است. این خودآگاهی از او یک شخصیت پویا می‌سازد. شخصیتی پویا که از سیر رویدادها تأثیر می‌پذیرد و در پایان رمان چارچوب فکری جدیدی برای خود اتخاذ می‌کند. زری که در ابتدای رمان اهل مبارزه نبود و خود را «چرخ چاهی» می‌دانست که باید همواره بچرخد، به این آگاهی دردناک می‌رسد که باید نظم ستمگرانه‌ی جهان پیرامونش را تغییر دهد تا بی‌عدالتی برچیده شود. زری کوشش کرد پا شود بنشیند و توانست. گفت:

«می‌خواستم بچه‌هایم را بامحبت و در محیطی آرام بزرگ کنم، اما حالا با کینه بزرگ می‌کنم. به دست خسرو تفنگ می‌دهم.» (سووشون، ۲۵۲).

تداوم شخصیت‌های سووشون را به نوعی در دو رمان دیگر نیز می‌توان دید. همچون سووشون، پیرنگ رمان جزیره سرگردانی و ساریبان سرگردان، بر اساس روابط انسانی حاضر در داستان شکل می‌گیرد و به جلو رانده می‌شود، و گفتگو بر سر موقعیت‌های شخصی در داستان به رویاروی میان شخصیت‌ها سرایت می‌کند. جزیره سرگردانی داستان سرگردانی و جستجوگران آزادی و جوانان مبارز دهه پنجاه به هنگام

چیرگی نظام ستم‌شاهی است. جزیره سرگردانی، روایت زندگی دختری به نام هستی است که دچار تغییر عقیده در طول روایت رمان می‌شود. خواب کابوس وار هستی از حال و هوای جنگ در سرزمین ناشناسی که هست آغاز می‌شود، هستی خواب می‌بیند که:

«در سرزمین ناشناسی است. از گرما عرق کرده، پیراهنش به تن چسبیده، از تشنگی لاله می‌زند ... درخت‌های ناشناخته‌ای را می‌بیند که برگ‌هایشان سوخته، شاخه‌هایشان شکسته. ... سایه ندارند ... از یک زن که نقش عقرب زیر گلویش است و دم عقرب به چانه‌اش رسیده می‌پرسد: این درخت‌ها... زن گذرا جواب می‌دهد: درخت کنار. هستی می‌اندیشد که مقصودش سدر است.» هستی زیر درخت می‌نشیند که پر است از گنجشک‌های مرده و بال‌های شکسته ... انگار خون هم ریخته... پوک‌های فشنگ فراوان است. (جزیره سرگردانی، ۵). اشاره به «پوک‌های فشنگ»، «خمپاره»، «خون»، «چمن سوخته»، «ساختمان فروریخته» و «قطار مرگ» نشانه نگرانی هستی از در پیش گرفتن جنگ چریکی شهری (راه پیشنهادی مراد) است. هستی در سرزمین ناشناس به ساختمانی نیمه ویران می‌رسد و به دنبال کلیدی می‌گردد تا در بسته آن را باز کند، اما کلیدی نمی‌یابد. دو اسکلت را می‌بیند که به سوی او می‌آیند و صدایی به او می‌گوید «آن‌ها را که ریسمان دستشان بود، آن‌ها که کلید داشتند همه‌شان گم و گور شده‌اند» (جزیره سرگردانی، ۶).

هستی در دوران مبارزات روشنفکری خواب وحشتناکی می‌بیند و در پی آن روزه‌روز بر سرگردانی‌اش افزوده می‌شود (قبادی و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۱). خواب هستی بیشتر به کابوسی سورئالیستی شباهت دارد. سرزمین ناشناس استعاره‌ای از بی‌ثباتی فکری و سرگردانی ایدئولوژیک هستی را در خود حمل می‌کند و به دست نیاوردن کلید برای باز کردن در خانه‌های مخروبه نشانه‌ای از ناکامی هستی در حصول به‌یقین در طول زندگی است. هستی با مراد چپ‌گرا آشنا می‌شود و به او دلبسته می‌شود. مراد یک

یاست پژوهی

بلژناب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سپهمن دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

توده‌ای است که سعی می‌کند هستی را با زندگی سخت مردم در حلبی آبادها آشنا کند و علیه نظام شاهنشاهی بشوراند. نیروهای ساواک مراد و هستی را در جزیره سرگردانی، بیابانی نزدیک قم که نظام شاهی مخالفان را در آن رها می‌کرد تا بمیرند، رها می‌کنند. در طی رمان هستی نشانه‌های ترس را در مراد می‌بیند و این مسئله باعث می‌شود هستی از او دور شود. مادر هستی اصرار دارد که او با سلیم که یک اشراف‌زاده مذهبی است ازدواج کند و در نهایت هم هستی به امید اینکه وصلت با سلیم می‌تواند نقطه پایانی بر حیرت و سرگردانی او باشد به شکل پنهانی با سلیم ازدواج می‌کند.

«ساربان سرگردان» در اصل تداوم تاریخی شخصیت و رویدادهای جزیره سرگردان است. در ساربان سرگردان بعد از اینکه هستی و مراد به زندان ساواک می‌افتند رخدادهای به‌گونه‌ای وارونه در جزیره سرگردانی رخ می‌دهد. در ابتدای داستان می‌بینیم که مراد به خاطر هستی حتی خود را تسلیم ساواک می‌کند، اما در زندان با واقعیات دیگری از زندگی آشنا می‌شود و به تدریج دچار تحول می‌شود. در این تحول مراد تغییرات بنیادی عقیدتی پیدا می‌کند. در سویی دیگر، شخصیت‌های سلیم و هستی نیز تحول می‌یابند.

در جزیره سرگردانی آن دو با همدیگر ازدواج کرده بودند اما اینجا می‌بینیم که سلیم به هستی خیانت می‌کند. وقتی تلاش سلیم برای فراری دادن هستی به نتیجه نمی‌رسد، وی با نیکو ازدواج می‌کند. سلیم در پی مرگ مادرش، به تدریج در باورهای خود تردید و حتی تجدیدنظر می‌کند. در اوایل رمان ساربان است که سلیم حتی به خودش نیز شک می‌کند:

«در لایه دهم ناخودآگاهش صدایی می‌گفت تو هم روزی ریش خود را خواهی تراشید.» (همان، ۱۰).

ساربان سرگردان در اصل دل‌کندن هستی از سلیم و رفتن او به سوی مراد است. هستی و مراد به کمک شخصی به نام ساربان سرگردان، که در واقع از طرف گنجور مأمور نجات آن‌ها شده است، نجات می‌یابند و در تهران به خانه سر ادوارد حاکم

انگلیسی سابق کراسلی می‌روند و آنجا متوجه می‌شوند که کراسلی فکر می‌کند آن دو در جزیره از بین رفته‌اند. بنابراین هستی با مراد آزادانه پیمان ازدواج می‌بندد و رمان با آرامشی که هستی احساس می‌کند پایان می‌یابد. هستی احساس کرد دستی او را تکان می‌دهد. چراغ روی میز کنار تختخواب روشن شد. گفتار طوطک ناتمام ماند ... او رفته بود. گفت: حیف، چقدر حرف‌ها داشتم که با تو بزنم ... و عشق‌ورزی آن دو از بارقه نور الهی به آن‌چنان شعله‌ای بدل شد که نمی‌شود نوشت، چراکه قلم هم خواهد شکافت. (ساربان سرگردان، ۳۰۷).

یاست پژوهی

۳-۲. بافتار سیاسی - اجتماعی

رمان‌های دوره پهلوی اول تحت تأثیر شرایط اجتماعی - سیاسی آن دوره به بازنمایی واقعیت‌ها پرداخته‌اند. ویژگی‌های آثار این دوران را می‌توان ناسیونالیسم باستان‌گرا، اندیشه اخلاق‌گرایی و مصلحت‌جویی، احتراز از مسلک‌های سیاسی بر اثر خفقان حاکم بر جامعه و احساسات‌گرایی و رمانتیسیم (مسعودنیا و فروغی، ۱۳۹۱: ۹۰) دانست. با این وجود با گذشت زمان و تغییر بافتار این گزاره‌ها جای خود را به نابسامانی‌های اجتماعی ناشی از منازعه ایدئولوژیک میان گرایش‌های سیاسی اسلام‌گرایی و مارکسیسم داد.

۳-۲-۱. سووشون: بیگانه‌هراسی

رمان سووشون، در ماجرای تاریخی - سیاسی روایت می‌شود. در این کتاب به‌طور عمده زندگی زن طبقه متوسط جامعه ایران ۱۳۲۰ در دوره سقوط حکومت رضاشاه به نمایش گذاشته می‌شود، اما سیر تحول رویدادها بر خلاف آمال و خواسته‌های یوسف است و سرانجام در این سیر یوسف کشته می‌شود و زری در سوگ از دست دادن شوهرش می‌گرید. جدال آرام و پنهانی سیالی که بین یوسف و زری است در کل داستان جاری است و رمان تا انتها با این خط سیری در حرکت است و این جدال کوچک بین زن و شوهر در ساحتی بزرگ‌تر و بافت و موقعیتی وسیع‌تر بین عوامل

بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سیمین دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

حکومتی و بیگانگان دیده می‌شود. از این منظر سووشون پاسخی به شرایط استبدادی در داخل و متضمن عناصر نیرومندی از «بیگانه‌ستیزی» است.

بافتار اجتماعی آن دوره تاریخی فضای اجتماعی مضطرب و آشوبناکی است. جنگ جهانی، حضور بیگانگان در کشور، تخت قاپو کردن عشایر از سوی رضاشاه و درگیری با حکومت‌های مرکزی، کشمکش‌های مذهبی و فقر و قحطی و گرسنگی، نمونه‌های از وضع بغرنج این دوره تاریخی است.

«آن روز، عقدکنان حاکم بود. نانوایان باهم شور کرده بودند و نان سنگکی پخته بودند که نظیرش را تا آن وقت هیچ‌کس ندیده بود. مهمان‌ها دسته‌دسته به اتاق عقدکنان می‌آمدند و نان را تماشا می‌کردند. خانم زهرا و یوسف خان هم نان را از نزدیک دیدند یوسف تا چشمش به نان افتاد، گفت: گوساله‌ها! چطور دست میرغضبشان را می‌بوسند! چه نعمتی حرام شد، و آن‌هم در چه موقعی.» (سووشون، ۵).

با این نوشتارها است که رمان آغاز می‌شود و خواننده مشتاق مستقیم به عمق فاجعه نزدیک می‌شود؛ زیرا از جهتی بازگوکننده زندگی اشرافی و تجملاتی خواص را نشان می‌دهد و از سوی دیگر، صحنه‌هایی دل‌خراشی از فقر و بدبختی و قحطی و کمبود لوازم اولیه زندگی و معیشت تلخ مردم آن دوره را بازگو می‌کنند.

همچنین گفتمان ناسیونالیسم باستان‌گرا که نوعی ناسیونالیسم وحدت‌محور بود و تلاش می‌کرد هویت‌های اولیه و از پیش موجود جامعه ایران را در قالب‌هایی نظیر هویت خانوادگی، ایلی، قبیله‌ای به سطحی فراگیرتر یعنی در چارچوب ملی معنی نماید، در رمان بازتاب یافته است. ریچارد کاتم در کتاب ناسیونالیسم در ایران می‌نویسد: در اواخر سده نوزدهم ایرانیانی بودند که درک ناسیونالیستی داشتند و مثل معاصران فرانسوی نسبت به کشور خویش دارای احساسات ناسیونالیستی بودند. این نخستین ناسیونالیست‌های ایرانی نقش مهمی در تحولات سیاسی ایفا کردند و چون رفتار سیاسی این قبیل افراد تا حد زیادی تابع ارزش‌های ناسیونالیستی‌شان بود،

ناسیونالیسم ایران مدت‌ها پیش از شکل‌گیری مشارکت توده‌ها در امور سیاسی این کشور عامل مهمی در تعیین رفتار سیاسی بود. از این رو تصادفی نیست که نخستین ناسیونالیست‌های ایرانی، نخستین تجددطلبان این کشور نیز محسوب می‌شوند. (تدین، ۱۳۷۸: ۳۵).

نویسنده سووشون از کهن‌الگوهای حماسه کمک گرفته تا حضور بیگانه در حیات سیاسی و زندگی روزمره ایرانیان و جنگ پنهان را روایت کند. کاربرد مضامین نمادین از کهن‌الگوی اساطیری حماسه، یعنی سوگ سیاوش و ترکیب پیچیده آن با مضامین نمادین از کهن‌الگوی مذهبی حماسی، یعنی «شهادت امام حسین و واقعه دشت کربلا» این اثر حماسی را در گفتمان ادبی این دوره شاخص کرده است (ادیب زاده، ۱۳۹۱، ۱۵۵). در مبارزه با استعمار بیگانه در سووشون همه‌چیز رنگ حماسی به خود گرفته و یوسف به مبارزه با انگلیسی‌ها و حاکم می‌پردازد تا قهرمان را دوباره به این شهر همچون گورستان برگرداند و حماسه را تداوم ببخشد. بیگانه و حاکم در ذهن یوسف و زری هم‌ارز یکدیگرند (ادیب زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۷). محتوا و درون‌مایه رمان سووشون تلفیقی است از ارمان و واقعیت، اسلامی بودن و ایرانی ماندن. تلفیق ارمان و واقعیت به رازگونگی و بی‌مرزی و اسطوره‌گون بودن رمان کمک کرده است.

۳-۲-۲. جزیره سرگردانی و ساربان سرگردان: هروله میان اسلام و مارکسیسم

در رمان‌های جزیره سرگردانی و ساربان سرگردان، واقعیات سیاسی-اجتماعی سال‌های ملت‌هت قبل از انقلاب اسلامی و سال‌های آغازین این انقلاب تا آغاز جنگ روایت می‌شود. موضوع اصلی اثر، بیان اوضاع آشفته سیاسی-اجتماعی ایران در دهه پنجاه و تسلط بیگانگان بر کشور است که با زمینه حیرت و سرگشتگی روشنفکران و مبارزان سیاسی و تردید آن‌ها بین عرفان اسلامی و آرای مارکسیستی، پیوند خورده است (قبادی و نوذری، ۱۳۸۶: ۶۸).

جزیره سرگردان استعاره‌ای است از جامعه و اوضاع نا بسامان آن روز که هستی در

یاست پژوهی

بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سپهرین دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

وصف آن می‌نویسد:

«جزیره ایست که دورش را دریاچه نمک احاطه کرده است. در جزیره با کسی به دام می‌افتی ... تعجب است که اسم ساربان هم ساربان سرگردان بود. اسم کوه مقابل هم کوه سرگردان بود.» (جزیره سرگردانی، ۲۰۲)؛
و همچنین تقابل سنت و تجدد، اصالت و هویت نیز در جزیره سرگردانی نمود بارزی دارد. گفتمان حاکم بین چپ و اسلامیت است. هرکدام از دو مفهوم چپ و راست در بستر نظری خود عناصری را دربرمی‌گیرند که هرکدام به نوبه خود گستردگی قابل توجهی را در بطن تاریخ اندیشه سیاسی به خود اختصاص داده‌اند.

در رمان ساربان سرگردان هم نویسنده موقعیت تاریخی، سیاسی و اجتماعی ایران را به نقد کشیده است. «بعد از ۲۸ مرداد، اختناق و خشونت به فاشیسم و استبداد مطلق منجر شد... اصل رژیم بعد از ۲۸ مرداد تغییر نکرد... در این رژیم حتی یک روز حکومت بدون سرنیزه و شلاق امکان ندارد» (ساربان سرگردان، ۷۷-۷۹). فضای حاکم بر ساربان سرگردان نیز بیشتر حول محور دیکتاتوری و دموکراسی خواهی است. ساربان سرگردان کتابی است در نفی ایدئولوژی‌ها و البته شاید در نکوهش جنگ و انقلاب. هرچند که خانم دانشور برای در امان ماندن از تیغ سانسور سعی کرده است طوری سخن گوید که گویی کتاب وی در تقدیر از جنگجویان و انقلاب است. برخی اشاره‌های زیرکانه در درون رویایی که هستی می‌بیند و توضیحاتی که دانشور در مصاحبه‌های خود داده است، تردیدی باقی نمی‌گذارد که واقعاً منظور نویسنده از «صبح کاذب» همان انقلاب اسلامی بود و صبح واقعی و صادق، رویدادی است که به تصور او پس‌ازاین باید رخ بدهد، و البته هیچ نسبتی با اسلام و انقلاب اسلامی ندارد (سرشار، ۱۳۸۱: ۴۱).

گفتمان اسلام در مقام ایدئولوژی، گفتمانی است که جلال آل احمد و علی شریعتی مدافعان آن هستند. بازگشت به ریشه‌ها شعار آل احمد است و گفتمان بازگشت به اصل

در قالب ایدئولوژی اسلامی دال مرکزی گفتارهای علی شریعتی است. (میر سپاسی، ۱۳۸۵: ۱۷۱-۲۲۰). شریعتی در ایده «بازگشت به خویشتن» که آن را از قانون وام گرفته بود به دنبال جای پای در تاریخ ایران می‌گشت و سرانجام آن را در فرهنگ اسلامی شیعی یافت (نجف زاده، ۱۳۹۵: ۳۱۲-۳۱۳).

تمایل بیمارگونه شاه به سرکوب مارکسیسم و کمونیسم در ایران به تحمیل نسبی گفتمان و فعالیت‌های اسلامی در دهه چهل و پنجاه انجامید. در نتیجه در دو دهه پیش از انقلاب اسلامی انجمن‌های اسلامی در میان روشنفکران رونق گرفت. (حقیقت‌خواه، ۱۳۸۵: ۱۹۸). روشنفکران جوان دهه ۱۹۷۰ به‌عکس روشنفکران اولیه که ضد سنت و ضد دین بودند به اسلام بازگشتند و با تأکید گزینشی بر آن، اسلام را در قالب یک ایدئولوژی انقلابی مطرح کردند. مفسر عمده آنان علی شریعتی بود. شریعتی برخلاف روشنفکران سکولار، خواهان بنیان ایدئولوژیکی برای ایجاد دولت-ملت جدید بوده و بازگشت به اسلام را سر می‌داد (اردستانی، ۱۳۹۰: ۱۱۱-۱۱۲).

بعد از بررسی پیرنگ رمان‌ها و بافتار سیاسی و ساختار درونی اجتماعی آن به منازعات گفتمانی رمان‌ها که از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی نمود بارز آن است، می‌پردازیم.

۳-۲-۳. منازعه گفتمانی

بر اساس رهیافت نو تاریخ‌گرایی، متون ادبی همچون متون تاریخی و سیاسی، سرشار از منازعاتی است که میان گروه‌های اجتماعی در جریان بوده است. بنا به عقیده فرا تاریخ‌گرایان، متون ادبی نیز مانند متون تاریخی خنثی نیستند و ستیز و نزاع بر سر قدرت و مقاومت را در آن‌ها می‌توان نشانه‌گذاری کرد. به تعبیر گرین بلات هرگونه مذاکره،

مجادله، نزاع و جنگ طبقاتی، اجتماعی و سیاسی در لابه‌لای فریادها و سکوت‌های قهرمانان داستان‌ها و تئاترها دیده می‌شود (قانون پرور، ۱۳۹۳: ۸). این متون سرشار از گفتمان‌هایی هستند که در عرصه اجتماعی بر سر کسب قدرت و اقتدار به نزاع

یاست پژوهی
بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سپهرین دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

برخاسته‌اند. در اینجا، جنبش کلی از یک تئوری تقلیدی هنر به سمت یک مدل تفسیری می‌رود که به‌طور مناسب و مؤثرتری آمدو شد و ردو بدل آشفته‌کننده و ناآرام مطالب و گفتمان‌ها توجیه می‌کند که مرکز زیباشناختی مدرن را تشکیل می‌دهد (گرین بلات، ۱۹۸۹: ۱۲).

تاریخ‌گرایی نوین به‌منظور گشودن معنای متن، سه حوزه را بررسی می‌کند: (۱) زندگی نویسنده، (۲) قواعد و احکام اجتماعی موجود در متن، (۳) بازتاب وضعیت تاریخی یک اثر، آن‌گونه که در متن مشهود است (عابدینی فرد، ۱۳۸۹: ۲۵۴). آنان اعتقاد دارند برای فهم ساختار اجتماعی پیچیده‌ای که متن قسمتی از آن است، باید هر سه حوزه را بررسی کرد. ساختارهای اجتماعی و شیوه‌های همکنشی اجتماعی معاصر را بدون منظری تاریخی، نمی‌توان به‌درستی موردتحقیق قرارداد (آقاجری، ۱۳۸۵: ۱۴۲).

آثار ادبی، پیکره باستانی از بازتاب‌های واقعیت تاریخی که فراسوی آن‌ها قرار داشته باشند، نیستند بلکه محل‌های مناقشه‌اند. تاریخ‌گرایی نو ادبیات را برساخته اجتماعی می‌داند که فهم آن با ارجاع به جامعه و فرهنگ ممکن است. شناسایی نمودها و نمادهای قدرت، اقتدار، ستیز، تنش و منازعات سیاسی از لابه‌لای متون ادبی و بیرون کشیدن این منازعات با اوراق‌سازی متون، که نیروهای اجتماعی در آن بازتولید و به جامعه بازگردانده می‌شوند، ضرورتی است برای شناسایی گفتمان‌های غالب آن دوره که در ذیل به آن می‌پردازیم.

۳-۳. گفتمان‌های مسلط در سه‌گانه سیمین دانشور

ما در این دوره تاریخی، شاهد گسست معرفتی هستیم که خود مبین صورت‌بندی دانایی جدیدی است. این صورت‌بندی دانایی جدید، گفتمان‌های جدیدی را در جامعه، سیاست این دوره، به وجود آورد که در زیر به بعضی از مهم‌ترین آن‌ها پرداخته می‌شود:

۳-۳-۱. گفتمان وطن‌پرستی با استناد به کهن‌الگوهای اساطیری و مذهبی در سووشون

گفتمان وطن‌پرستی که می‌شود آن را گفتمان ناسیونالیستی نامید از بارزترین نماد در دوره رضاشاهی است. مهم‌ترین گزاره در گفتمان وطن‌پرستی دفاع از ایران علیه هجوم بیگانگان است که در رمان سووشون به‌وضوح دیده می‌شود. خسرو نماد آزادی بخشی ایران‌زمین است. تسلیتی که مک ماهون برای زری فرستاده بیانگر این موضوع است «گریه نکن خواهرم. در خانه‌ات درختی خواهد روید و درختایی در شهرت و بسیار درخت در سرزمینت.» (سووشون، ۵۳) ارمان محوری‌ترین شخصیت داستان، تکامل و تحولش در محور عمودی اسلامی بودن تشبیه شده است و محور افقی آن کاملاً ایرانی است و ریشه در اصل و فرهنگ اساطیر ایرانی دارد. (دهباشی، ۱۳۸۳: ۴۱۰-۴۱۱).

ناسیونالیسم مدرن ایرانی پایه‌های خود را بر آگاهی دیرینه ایرانیان به هویت قومی خود می‌گذارد، دستاوردهای فرهنگی ایران قبل از اسلام را مورد تمجید قرار می‌داد و در طلب یک ایرانیت ناب از نوع ساسانی آن است. این ناسیونالیسم به شکل گزاف‌گرایانه خود، برگمانی از ایرانیت ناب تکیه داشت که ناگزیر با اسلام به‌عنوان دینی بیگانه با ایرانیت ناب، سرستیز داشت و یا می‌خواست آن را نادیده انگارد یا اگر بشود یک دین ایرانی بیافریند یا دین گذشته ایرانی را دوباره احیا کند (آشوری، ۱۳۸۷: ۱۸۸-۱۸۹).

آنچه که در این مقطع عنصر محوری تلقی می‌شد، نه اندیشه حکومت قانون یا حاکمیت مردم، بلکه ایجاد نوعی یگانگی ملی بود که به‌تبع آن آشفتگی و اضطراب در زیر سایه مبانی هویتی به‌سازگاری برسند (آموزگار، ۱۹۹۱: ۱۴۰).

چنان‌که گفته شد، گفتمان ناسیونالیستی، ویژگی غالب این دوره از تاریخ است. این گفتمان در دوره مشروطه هم باوجود توجه به اهمیت تجدد، بر وطن‌پرستی هم برای جلوگیری از اضمحلال فرهنگ ایرانی درون فرهنگ غربی، تأکید می‌کرد. بنابراین، سه گزاره از گفتمان وطن‌پرستی را می‌توان نشانه‌گذاری کرد؛ گزاره پاسداشت زبان فارسی، گزاره پاسداشت سرزمین ایران با استناد به کهن‌الگوهای اساطیری و گزاره دفاع از ایران

یاست پژوهی

بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سپهر دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

مقابل هجوم بیگانگان با استناد به کهن‌الگوهای ملی.

۳-۲. گفتمان بازخوانی گذشته، با تأکید بر سوژه فردیت در جزیره سرگردانی

سرگذشت روشنفکران ایران آکنده از گرایش‌ها و انگیزه‌های متناقض افراطی و رنج بار است. اگر روشنفکران پای محکمی در واقعیت‌های اجتماعی روزمره داشته باشند، می‌توانند روایت‌هایی را از جامعه بکنند که امیدوارانه باشد (میرسپاسی، ۱۳۸۷: ۴۶)؛ اما روشنفکران ایران وجه یأس آلود جامعه ایران را روایت می‌کنند. در دهه ۴۰ و ۵۰ بازتعریف مرزهای هویتی مذهب بر اساس اسلام، واکنشی به وضعیت موجود بود و غرب-آمریکا در پیوند با قدرت سرکوب پهلوی به ابژه‌ای بیگانه و تهدیدکننده تبدیل شد و دارالحرب و دارالکفر لقب گرفت. در گفتمان روشنفکری آن زمان نیز دال «اسلام» تبدیل به یک ایدئولوژی هویت‌بخش در برابر غرب شد.

در آن دهه، خطوط مشترک گفتمان متعارض که جناح راست باشد، بیشتر شد و در تقابل با اندیشه‌های چپ‌گرایانه که دارای پارامترهایی مانند، عدالت اجتماعی، دولت مداخله‌جو و دور ریختن گذشته بودند، اعتقاد داشتند بازگشت به خویشتن اصیلی و پاسداری از سنت، راه نجات جامعه است؛ اما در جلد دوم رمان شاهد هستیم که طیف‌های مختلف چپ و راست مذهبی و غیرمذهبی آگاهانه و ناآگاهانه بر خواسته‌های مشترکی انگشت می‌گذاشتند که جهان‌شمول بود، یعنی همان مسئله «غرب‌ستیزی»، غیرت، نقد غرب و رها کردن نقاط ضعف شرق و نپرداختن به آن و توسل به تئوری توطئه و دشمن‌ستیزی و بیگانه‌ترسی. تجلی عملی این گفتمان، تأسیس سازمان مجاهدین خلق بود که «سازمان چریکی است... بدترین ویژگی نگرش مجاهدین علاوه بر طرد امپریالیسم و دیکتاتوری که دغدغه اصلی برنامه همه گروه‌بندی‌های انقلابی است، درواقع عبارت است از حملات مداوم به نهاد مالکیت خودی به‌عنوان ریشه اصلی همه شرور اجتماعی و تأکید پیگیرانه بر مبارزه طبقاتی به‌عنوان روندی همیشگی در تاریخ» (خرمشاهی، ۱۳۶۲: ۲۶۶).

عناصر دانش زمینه‌ای مورد استفاده‌شده در واقع که دارای خصوصیات ایدئولوژیک هستند متأثر از حوادث ۱۳۳۲ و در واکنش به این حادثه هستند. نقشی که غرب در شکست نهضت ملی و به فرجام رسیدن کودتای ۲۸ ایفا کرده از عوامل اصلی اتحاد همه اقشار جامعه چه روشنفکر چپ و چه روشنفکر راست در مخالفت با این گفتمان «شبهت نما» غرب بود.

۳-۳. گفتمان استعاره‌های پساانقلابی در ساریان سرگردان

ساریان سرگردان به دنبال یک فضای کلی از جریان‌های اجتماعی-سیاسی موجود در کشور است که در رمان نمود پیدا می‌کند. فضای سیاسی اجتماعی پیش‌آمده در هر دوره، گفتمان‌های متفاوتی برای نویسنده ایجاد کرده است؛ با دقت در این رمان می‌توان به یک تحلیل از فضای کلی روزگار نویسنده رسید و همین امر است که موجب شده رمان‌های دانشور با تیتراژ بالا چاپ‌شده و طرفداران خود را داشته باشد. نوشتار دانشور با حس و فهم مشترک مردم، پیوند استوار دارد. برخورد سیمین با محیط پیرامون و بازتاب هنرمندانه تحولات اجتماعی-سیاسی در آثارش، حساسیت او نسبت به مسائل زمانه‌اش را نشان می‌دهد و سبب پیوند زبان-اجتماع و سیاست در رمان‌هایش شده است. نویسنده نقش مذهب را پررنگ‌تر جلوه داده و در آثار خود و به‌نوعی در بزنگاه‌ها است که نقش مذهب هویدا می‌شود و ارزش‌های دینی و اسطوره‌های ملی-مذهبی پررنگ‌تر است. در ساریان سرگردان نیز همین مذهب مشترک است که حلقه واسط همه اقوام و گروه‌ها برای جبهه رفتن و جنگ برای میهن خویش می‌شود.

مولفه اصلی گفتمان پسا انقلابی ساریان سرگردان را شاید بتوان بازسازی جامعه قدسی (محدثی، ۱۳۸۶: ۸۹) و اجرایی شدن آن در سطح جامعه دانست، چون هدف انقلاب رفع انسداد سیاسی و اجتماعی حاکم بر جامعه است.

نویسنده در این رمان در تقابل با اندیشه و گفتمان حاکم قرار گرفته است. سرگردانی مهم‌ترین اندیشه تقابلی در این رمان است که در شخصیت هستی نمود یافته است.

یاست پژوهی

بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سیمین دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

جهان‌بینی نویسنده در شخصیت هستی، در معنی نمادین جوانان ایرانی دهه چهل، نمود می‌یابد (قبادی و دیگران، ۱۳۹۰: ۵۲).

بر اساس نظر نو تاریخ‌گرایی، روایت‌های تاریخی و سیاسی، ساختار و محتوای «ابداعی» و «ادبی» دارند؛ و از رویدادها و گزاره‌هایی ساخته شده‌اند که باتجربه اعتبار می‌یابند و برای گنجانده شدن در قالب داستان منطقی از «تخیل» بهره می‌برند. از همین رو در جستجوی معنای این گزاره‌ها باید قواعدی را بکار ببریم که نظریه ادبی در اختیار ما می‌گذارد (وایت، ۱۹۴۸: ۱۴). سه‌گانه دانشور یکی از مهم‌ترین رمان‌هایی است که در نقطه تلاقی استعمار زدگی و استقلال‌طلبی در دوره پهلوی اول نوشته شده است. از همین رو سرشار از عناصر نیرومند روایی است که می‌تواند کشمکش‌های درونی طبقات اجتماعی را در آن دوره بازنمایاند. تمام نشانه‌هایی که در این رمان‌ها اشاره شده، نمایان‌گر فضای پرتنش و اضطراب آن روزگار است. در این راستا، گم‌شدن بیژن با هستی در خیابان، کاربرد کلمات راست، چپ- عقب، جلو، پیچ، بالا و توصیف شهر تهران توسط هستی در رمان، همگی از فضای پرتنش آن روزگار حکایت دارد.

نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر آن بود تا از رهگذر پیوند دیدگاه‌های تاریخ‌گرایی جدید و جامعه‌شناسی ادبیات، روایتی تازه از سه‌گانه دانشور و گفت‌وگوهای حاکم بر آن ارائه دهد. تاریخ‌گرایان جدید تلاش دارند روایت‌های رسمی تاریخی را به نحوی شالوده شکنی کنند تا بتوان از طریق آن صداهاى مختلف خاموش مانده در متن رویدادهای تاریخی را برجسته سازند. از سویی دیگر منتقدانی چون گرین بلات، مؤلفه‌های قدرت، نزاع و چانه‌زنی را در متون ادبی دنبال می‌کنند و اعتقاد دارند می‌توان از دل متون ادبی و با بازخوانی آن صداهاى خاموش مانده سیاسی و تاریخی را بیرون کشید.

با عطف به این ساختارها می‌توان درون‌مایه‌های سه‌گانه سیمین دانشور را که

به‌مثابه صورت‌های زبانی مدرن که این خصایل، هنجارها و کنش‌های اجتماعی را در خود منعکس می‌سازند، بازخوانی کرد. بحث اصلی در سووشون حول محور استقلال و استعمار می‌چرخد. گفتمان ناسیونالیسم بارزترین نماد ملی‌گرایی در ضدیت با استعمار خارجی و استبداد داخلی بوده است. رمان جزیره سرگردانی و ساریان سرگردان، به بازاندیشی کمابیش منفعلانه نقش جریان روشنفکری در دهه چهل می‌پردازد و بیشتر صرافت‌های آرمان‌گرایتری دارد.

یاست پژوهی

بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سیمین دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

فهرست منابع

۱. ادیب زاده، مجید. (۱۳۸۷). *زبان، گفتمان و سیاست خارجی*. تهران: انتشارات اختران.
۲. اسحاقیان، جواد. (۱۳۸۵). *سیمین دانشور درنگی بر سرگردانی‌های شهرزاد پسامدان*. تهران: نشر گل آذین.
۳. آشوری، داریوش. (۱۳۸۷). *ما و مدرنیت*. تهران: انتشارات صراط.
۴. برسار، چارلز. (۱۳۸۶). *درآمدی بر نظریه‌ها و روش‌های نقد ادبی* (مترجم: مصطفی عظیمی فرد). تهران: نشر نیلوفر.
۵. بشیریه، حسین. (۱۳۸۹). *موانع توسعه سیاسی در ایران*. تهران: گام نو.
۶. بشیریه، حسین. (۱۳۹۳). *زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران* (مترجم: علی اردستانی). تهران: گام نو.
۷. تأدیه، ژان-یو. (۱۳۷۷). «جامعه‌شناسی ادبیات و بنیان‌گذاران آن». درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات (مترجم: محمدجعفر پوینده). تهران: نقش جهان.
۸. جفری، رابرتز. (۱۳۸۹). *تاریخ و روایت* (مترجم: جلال فرزانه دهکردی). تهران: انتشارات امام صادق.
۹. حقیقت، سید صادق. (۱۳۹۲). *روش‌شناسی علوم سیاسی*. قم: انتشارات دانشگاه مفید.
۱۰. دانشور، سیمین. (۱۳۹۲). *جزیره سرگردانی*. تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۱. دانشور، سیمین. (۱۳۹۲). *ساریان سرگردان*. تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۲. دانشور، سیمین. (۱۳۹۳). *سووشون*. تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۳. سرشار، محمدرضا. (۱۳۸۱). *مذهب و انقلاب در (جزیره سرگردانی و ساریان سرگردان، آخرین رمان سیمین دانشور)*. فصلنامه ادبیات داستانی، آبان ۱۳۸۱، شماره ۶۲، صص ۳۲-۴۱.
۱۴. سرمشقی، فاطمه. «سووشون؛ روایت نمادین تاریخ ایران». فصلنامه هنر. شماره ۷۲.
۱۵. سلطانی، سید علی اصغر. (۱۳۹۲). *قدرت، گفتمان و زبان - ساز کارهای قدرت در جمهوری اسلامی*. تهران: نشر نی.
۱۶. طالبی، ابو تراب و مریم ناظری. (۱۳۹۰). «بازنمایی دیگری فرودست» در رمان‌ها در دوره پهلوی اول، فصلنامه علوم اجتماعی، دوره ۵۵، شماره ۵۵، صص ۱۳۱-۱۷۱.
۱۷. عسگری، عسگر. (۱۳۸۷). *نقد اجتماعی رمان معاصر فارسی با تکیه بر ده رمان برگزیده*. تهران: نشر

و پژوهش فروزان روز

۱۸. عنایت، حمید. (۱۳۶۲). *اندیشه‌های سیاسی در اسلام معاصر* (مترجم: بهاء‌الدین خرمشاهی). تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۹. قانون پرور، محمدرضا (۱۳۹۲). *در آینه ایرانی تصویر غرب و غربی‌ها در داستان ایرانی* (مترجم: مهدی نجف زاده). تهران: انتشارات تیرا
۲۰. قبادی، حسینعلی و دیگران. (۱۳۸۸). تحلیل گفتمان غالب در رمان سووشون سیمین دانشور، *فصلنامه نقد ادبی*، سال دوم، شماره ۶، صص ۱۵۰-۱۸۲.
۲۱. قبادی، حسینعلی و دیگران. (۱۳۹۰). تحلیل گفتمان جزیره سرگردانی و پیوند معنایی آن با دیگر رمان‌های سیمین دانشور، *فصلنامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی ادب پژوهی*، دوره ۵، شماره ۱۵، صص ۳۵-۵۷.
۲۲. قبادی، حسینعلی و علی نوری خاتونبانی (۱۳۸۶). نمادپردازی در رمان‌های سیمین دانشور، *مجله پژوهش‌های ادب عرفانی*، سال اول، شماره ۳، صص ۶۳-۸۶.
۲۳. کاتم، ریچارد. (۱۳۷۸). *ناسیونالیسم در ایران* (مترجم: احمد تدین). تهران: انتشارات کویر.
۲۴. گری جی. همیلتون و دیگران. (۱۳۸۵). *تاریخ‌نگاری و جامعه‌شناسی تاریخی* (مترجم: هاشم آقاجری). تهران: انتشارات کویر
۲۵. گلدمن، لوسین. (۱۳۷۱). *جامعه‌شناسی ادبیات* (مترجم: محمدجعفر پوینده). تهران: نشر هوش و ابتکار.
۲۶. گلدمن، لوسین. (۱۳۶۹). *نقد تکوینی* (مترجم: محمدتقی قیاسی). تهران: انتشارات بزرگمهر
۲۷. گلشیری، هوشنگ. (۱۳۷۶). *جدال نقش و نقاش در آثار دانشور*. تهران: انتشارات نیلوفر.
۲۸. محدثی، حسن. (۱۳۸۶). آینده جامعه قدسی: امکانات و چشم اندازهای سیاسی-اجتماعی دین در ایران پسا انقلابی. *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۸، شماره ۱، صص ۷۶-۱۱۲
۲۹. مکاریک، ایرنما. (۱۳۸۸). *دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر* (مترجم: مهراں مهاجر، محمد نبوی). تهران: انتشارات آگه.
۳۰. مهروز، زکریا. (۱۳۸۳). بر ساحل جزیره سرگردانی، جشن‌نامه سیمین دانشور. تهران: نشر سخن.
۳۱. میرسپاسی، علی. (۱۳۸۷). *روشنفکران ایران: روایت‌های یاس و امید* (مترجم: عباس مخبر). تهران: نشر توسعه

یاست پژوهی

بازتاب منازعه گفتمانی در سه‌گانه سیمین دانشور از ایده به خود آمدن تا استعاره‌های پساانقلابی

۳۲. میرصادقی، میمنت. (۱۳۷۷). *واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی*. تهران: کتاب مهناز
۳۳. نجف زاده، مهدی (۱۳۹۲). بازخوانی روایی اضمحلال فنودالیسم اروپایی در ادبیات دوره ویکتوریایی با تأکید بر متن بلندی‌های بادگیر. *مجله رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*، شماره ۳۴، ص ۱۳۹-۱۵۹
۳۴. نجف زاده، مهدی. (۱۳۹۵). *جابه‌جایی دو انقلاب، چرخش‌های امر دینی در جامعه ایرانی*. تهران: انتشارات تیسرا.
۳۵. نودری، حسینعلی. (۱۳۷۹). *فلسفه تاریخ، روش‌شناسی و تاریخ‌نگاری*. تهران: طرح نو
۳۶. وحدت، فرزین. (۱۳۸۵). *رویارویی فکری ایران با مدرنیت*. (مترجم: مهدی حقیقت‌خواه). تهران: نشر ققنوس.
37. Amuzgar, Jahangir. (1991). *The Dynamics of the Iranian Revolution*. University of New York. p140.
38. Brandis (2002). *The bakhtin circle philosophy .culture and politic*. london: pluto press.
39. Greenbelt, Stephen (1989). *towards poetic of culture*, The new historicism. veeser, h. aram, ed. New York.
40. Gallagher, C., & Greenblatt, S. (2000). *Practicing new historicism*. University of Chicago Press.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

